

Вивчення перехідних етапів літературної історії залишається одним із найбільш перспективних напрямків сучасної філологічної науки, оскільки дозволяє вийти на осмислення важливих закономірностей не лише літературної, а й ширше – національно-культурної динаміки. У зв'язку з цим становлення нової української літератури привертає увагу не просто як мистецький феномен, а ще й як важливий етап формування нового типу етнічної свідомості та національного почуття.

Українська культура наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., втягуючись в орбіту загальноєвропейського духовного руху, зазнала відчутного впливу ідей пізнього Просвітництва, або сентименталізму.

Питання власне українського сентименталізму та його природи до сьогодні залишається дискусійним. Дві основні точки зору на цей феномен визначились у працях таких відомих учених, як М. Петров та М. Дашкевич. М. Петров вказав на правомірність вивчення українського сентименталізму як окремого літературного періоду, позначеного особливою увагою до художнього віддзеркалення психоемоційного життя людини й етносу [7:86]. Натомість М. Дашкевич зауважив, що мова має йти не про сентименталізм, а про властиво “українську емоційність” [3:83], яка, виявляючи себе в літературі, не обмежується вузькими історико-культурними рамками.

У питанні українського сентименталізму найбільш вагомими на сьогодні залишаються погляди М. Зерова. Він відзначив, що “сентименталізм в українській творчості був з'явищем довготривалим, постійним, явищем до певної міри національного значення, подібно до сентименталізму англійського, що так само тримався довго, до Діккенса і пізніше, набираючись елементів реалістичних, але завжди на реалістично змалюваному тлі виділяючи ідеальні постаті героїв і особливо героїнь” [4:92]. М. Зеров справедливо кваліфікував український сентименталізм як “чутливість тубільного походження” [4: 92], що в літературі виявляє себе як явище постійне та ендемічне. Можливо, саме тому сентименталізм як окремий літературний напрямок в українській традиції протягом тривалого часу ніби не помічався – певно, давалася ознаки відсутності контрасту: “книжна чутливість” просто губилася на тлі “чутливості

тубільного походження”. Не випадково ще досить недавно один із дослідників сентименталізму декларував потребу “радикального перегляду твердження про те, ніби цей напрям не здобув виявлення в Україні” [6: 66].

Приступаючи до вивчення українського сентименталізму, важливо враховувати, що за деякими ідейними й культурними параметрами він безпосередньо співвідносився з процесами формування модерної української нації. Ці процеси, як відомо, проходили за відсутності окремої української держави, коли перебування в межах чужого й за своєю структурою наднаціонального імперського утворення автоматично закріплювало за етнічними українськими територіями статус національної провінції. Потреба національного виживання в умовах фактичного провінціалізму стимулювала пошук прийнятної захисної ідеології, яка б дозволяла ефективно протистояти імперській уніфікації та російській культурній асиміляції. Пов'язана з цим захисна настанова на локалізацію та ізоляціонізм передбачала переформування картини світу в цілому, вимагала структурних змін – не лише зменшення масштабів, але й заміни пріоритетів, полярного зміщення позицій, ідеологізації розбіжних точок зору. Відтак співіснування столиці і провінції пояснювалось мало не як протистояння двох різних світів, світоглядів, способів життя. “Два света, два мира различные: столичный и провинциальный, – писав, приміром, Г. Квітка до свого петербурзького кореспондента, – что в столице хорошо... то здесь читаешь как заграничное...” [5:344–345]. Загально беручи, столичний погляд (у крайньому прояві) трактує провінцію як темне захолюстя, осередок відсталості й нецтства, а провінціалів – як людей простакуватих чи й навіть придуркуватих, тоді як столиця вважається джерелом освіти і прогресу. Натомість для провінціалів їх “мала батьківщина” – це світ людяності, відкритості й доброти, на відміну від столичного життя, де, мовляв, панують відчуження, фальш і лицемірство. Не дивно, що українським письменником Г. Квіткою та й багатьма іншими провінціалами столичний літературний продукт сприймався, умовно кажучи, як чужоземний.

У пошуках адекватного вираження своєї національно-культурної самобутності українська інтелігенція зверталася не лише до власної етнокультурної спадщини, але й до запо-

зичення та переосмислення ідей пізнього Просвітництва переважно в їх руссоїстській модифікації. Сентименталізм, за своєю суттю опозиційний до будь-яких централістичних та уніфікаційних тенденцій, ставав у даному випадку досить зручною захисною ідеологією. “Є певні сторони життя й людини, – писав М. Бахтін, – які можуть бути осмислені й виправдані лише в сентиментальному аспекті. Сентиментальний аспект не може бути універсальним і космічним. Він звужує світ, робить його маленьким та ізольованим” [1:365]. Не заперечуючи такого явища, як “мода на чутливість”, учений вказав на важливі специфічні світоглядні моменти сентименталізму. “Адже в основі, – наголосив він, – лежить особливий і глибоко сутнісний підхід до людини і світу (до природи, тварини, до речі). Підхід, який дозволяє побачити й осмислити (художньо засвоїти) такі сторони дійсності, що не існували для інших напрямків. Переоцінка масштабів, звеличення маленького, слабкого, наближеного, переоцінка вікових і життєвих станів (дитина, жінка, дивак, жебрак). Переоцінка життєвої деталі, дрібниці, подробиці” [2:305]. Природно, що саме сентименталізм із його специфічним підходом до дійсності відчутно позначився на образі українського світу, що його запропонувало нове українське письменство на етапі свого становлення. Культ природи й природності, критика міської культури й перевага серця перед розумом – ці прикмети сентименталізму можна було продуктивно використати для творення привабливої картини українського національного буття. Образ прекраснодушною сентиментальною провінцією розглядався як прийнятна в сенсі національного виживання версія українського світу, яка б дозволила пояснити й на певному етапі ідейно унормувати окреме місце українців у межах імперського культурного простору. Руссоїстський конфлікт між суспільством і людською природою в цій версії фактично проектувався на взаємини між імперським центром та українською провінцією, визначаючи для останньої досить виграшну передусім у духовному та моральному плані позицію.

Захисна реакція на зовнішню загрозу (в даному випадку – на загрозу етнокультурної асиміляції) передбачає, як правило, тимчасову локалізацію та ізоляціонізм. Звідси особлива увага до приватної сфери життя людини, популярність “родинної” теми, такої важливої в тематичному спектрі сентименталізму. “Весь емоційний зміст особистого життя, від колиски до могили, переливається

в форми мистецтва, – підкреслював, пишучи про сентименталізм Й. Гейзінга. – Все обертається навколо кохання і шлюбу, але сюди самі по собі долучаються інші життєві стани і стосунки: виховання, ставлення батьків до дітей, переживання хвороби й одужання, смерть і жалоба за померлим” [8:215]. Родина, таким чином, стає однією з центральних тем, а прикмети родинного устрою, особливо в його емоційних проявах, поширюються навіть на осмислення характеру стосунків у соціальній сфері та в межах етнічного колективу. Відтак створюються умови для поступового руху від місцевого, наснаженого родинним почуттям крайового патріотизму до патріотизму загальноукраїнського. У зв’язку з цим надзвичайної ваги набуває ідеологічно осмислений концепт “родина, рід, народ” – формування нового типу національної свідомості відбувається спочатку на рівні родини й роду. Родинне почуття, але вже винесене в літературі у площину мистецького осмислення й переживання, стає основою для формування складнішої емоції – національного почуття, що надихає українського інтелігента перших десятиліть ХІХ ст. на активні пошуки та пізнання народної “індивідуальності”.

Прикметно, що серед мешканців української провінції досить поширеними були настрої, які віддзеркалювали стихійне, передусім психологічне прагнення замкнутись у просторі локального “домашнього світу”. Загальна тенденція до локалізації, що частково постала як реакція на уніфікаційні загрози імперського життєвого устрою, визначила особливу роль побутової сфери, в якій, власне, й зосереджувались залишки старосвітської України. Не випадково нова українська література на етапі свого становлення звертала особливу увагу передусім на побутову площину українського життя.

Скажімо, “Енеїда” І. Котляревського, утверджуючи “побутовий”, регіонально-родинний погляд на українську дійсність, сприяла виділенню окремого аспекту світу – неофіційного, приватного, інтимно-дружнього. У певному сенсі й на певному етапі вона стала своєрідним ідеологічним обґрунтуванням, хай і в сфері вузькій і локальній, духовної автономії цілої верстви “любителів малоросійського слова”, визначала територію, де послаблювалась офіційна нормативність та знаходили вихід і сентиментальна прив’язаність до рідного кутка, і козацький патріотизм, і, врешті-решт, побутово-гастрономічні захоплення.

Не лише “Енеїда”, але й п’єси І. Котляревського репрезентують локальний світ сен-

тиментальної української провінції з її щирістю, людяністю, доброзичливим гумором і простотою. Драматург добре відчував і враховував емоційну тональність настроїв української театральної публіки, що загалом неприхильно ставилась до того, як столичні автори уявляли життя провінції. Очевидно, в полтавському оточенні малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна, до якого належав І. Котляревський, в атмосфері своєрідного культурного салону стихійне протистояння провінції і центру набуло ідеологічного пояснення в переосмисленій відповідно до місцевої специфіки руссоїстській версії просвітницької доктрини. Сентименталістська ідеалізація патріархальної провінції та провінціала як людини, ще не зіпсованої руйнівними впливами цивілізації, стала важливим аргументом на користь культурної автономії цього локального світу, де, як у великій родині, любов і порозуміння дозволяють усувати всі конфліктні ситуації. П'єси І. Котляревського наочно ілюструють перевагу патріархальних вартостей, пропонуючи привабливий, майже ідилічно-домашній образ провінційної дійсності, де закохані неодмінно знаходять своє щастя, а носії негативних рис перевиховуються й навертаються на добрі справи. Інакше й не може бути, бо всі вони “полтавці”, і ця “регіонально-родинна” модель, що регулює взаємини між людьми, просто унеможливує антагонізми та якісь серйозні конфлікти.

Сентименталістська складова досить відчутно виражена і в творчості П. Гулака-Артемовського, який, поряд із Г. Квіткою, належав до кола найбільш активних співробітників харківського журналу “Украинский вестник”.

Ідейні пріоритети цього видання носили просвітницько-гуманітарний характер. Особливу роль відігравали сентименталістські тенденції. Поряд зі звітами про роботу Харківського благодійного товариства, що готувалися Г. Квіткою, та його ж гумористичними “Письмами к издателю” в журналі постійно публікувалися твори сентименталіста, послідовника Ж.-Ж. Руссо І. Вернета, в яких знайшов відображення ідилічний погляд на українського селянина як “природну людину”. Не дивно, що загальні зацікавлення співробітників видання відчутно позначилися на літературних виступах П. Гулака-Артемовського. Сентименталістське визнання гуманітарної цінності звичайної, пересічної особистості, а значить її етнічних, культурних, мовних, побутових прикмет і атрибутів на про-

тивагу уніфікаційним централістичним тенденціям, – така ідеологія стояла за цілою низкою виступів письменника на сторінках харківської періодики. Найчастіше ці виступи були витримані в сентиментально-гумористичному тоні – імітували спонтанну емоційну реакцію дивака-провінціала, який у наївній простоті, іноді ніби ненароком, обережно проголошував свою “окрему”, насправді дуже важливу для певного читацького кола думку.

Становлення нового українського письменства безпосередньо пов'язане також з діяльністю Г. Квітки – письменника, який у своїх творах сприяв виділенню особливого, в суті свій сентиментального, регіонально-родинного аспекту українського світу. “З Квітки був сентименталіст в повному розумінні слова, – підкреслив у зв'язку з цим М. Зеров. – Його соціальне становище – приналежність до одної з багатих і впливових фамілій Слобожанщини – природна його вдача, особливості його виховання, все склалося на те, щоб виробити в ньому релігійний світогляд, консерватизм, віру в непорушність і вищу справедливість існуючого ладу, нахил до ідилізму в розумінні і художньому трактуванні життя. Загалом беручи, Квітка міг би сам бути прекрасним героєм для сентиментальної повісті” [4:92].

Родина як одна з ключових тем сентименталізму у світлі Квітчиного життя набуває особливого значення, оскільки виходить за межі власне індивідуальної біографії. У згоді з родинно-сентиментальним взірцем складалась і літературна діяльність Г. Квітки. Поширюючи амплуа фамільного літописця, він приймає роль письменника як таку, що співвідноситься з місцевим, крайовим культурним простором. Родинний і місцевий переказ, нерідко конкретна сучасна подія – головні джерела його творчості, родинно-регіональний патріотизм – основний емоційний компонент його прози та драматургії. Самоусвідомлення Г. Квітки ставить на перший план роль крайового літописця. Навіть у листуванні, коментуючи свої твори, він прагне наголосити на правдивості певної події чи персонажа, вказує на наявність реальних прототипів. Скажімо, безпосередньо на основі сімейної хроніки Квіток виростають повість “Панна сотниковна” та нарис “Основание Харькова”, автор навіть цитує родинні записки, вважаючи це необхідним підтвердженням “правдивості” написаного. Те саме стосується багатьох, якщо не більшості Квітчиних творів. Він як місцевий патріот прагне зобразити в привабливому світлі не лише власне

родинне, але й загалом крайове життя, включно з життям простолюду.

Випадок Г. Квітки показує, як на основі сентиментально осмислених родинних цінностей кристалізуються цінності національні, а на основі родинного патріотизму зароджується вже патріотизм загальноукраїнський.

Отже, визначаючи роль сентименталізму у становленні нового українського письменства, навряд чи можливо обійтись без урахування окремих чинників, що виходять за межі власне літературного життя. У конкретних історичних умовах кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст., коли гостро постало питання національного виживання, сентименталізм

якнайкраще підходив для формування привабливого і в захисному сенсі важливого образу української провінції, “простої, щирої і природної”, на відміну від “фальшивого й нелюдяного” світу імперської столиці. Зафіксувавшись у свідомості етнічного колективу на початковому етапі становлення модерної нації, сентиментальні прикмети упродовж тривалого часу відчутно позначались на самоатестації української людини, передусім на її літературному автопортреті.

У зв'язку з цим подальше вивчення сентименталізму може відкрити нові перспективи для більш повного осягнення психоемоційної складової українського письменства.

Література

1. Бахтин М.М. Из записей 1970–1971 годов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 355–380. **2.** Бахтин М.М. Проблема сентиментализма // Бахтин М.М. Собр. соч. – М., 1997. – Т. 5. – С. 304–305. **3.** Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” // Записки Императорской академии наук. – 1888. – Т. 59. – С. 37–301. **4.** Зеров М. Нове українське письменство // Зеров М. Українське письменство. – К., 2002. –

С. 6–105. **5.** Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Лист до Ф.О. Коні // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 344–347. **6.** Лімборський І. Український сентименталізм – забута історико-літературна проблема? // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 62–66. **7.** Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884. **8.** Хейзинга Й. Homo ludens: В тени затрашнього дня. – М., 1992.

АННОТАЦІЯ

В статті досліджуються проявлення сентименталістських тенденцій в процесі становлення нової української літератури.

SUMMARY

The manifestation of sentimentalistic tendencies during the new Ukrainian literature formation is studied in this article.